

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری
پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
مدیریت تحصیلات تکمیلی
پژوهشکده تاریخ

پایان نامه کارشناسی ارشد رشته تاریخ - ایران دوره اسلامی

عنوان پایان نامه

شکل گیری نهادهای آموزشی نوین در گیلان
از آغاز سلطنت مظفرالدین شاه تا پایان سلسله قاجاریه

استاد راهنما

دکتر شهرام یوسفی فر

استاد مشاور

دکتر ناصر تکمیل همایون

پژوهشگر

سلام الله بابایی هره دشتی

بهمن ماه ۱۳۸۷

تقدیم به:

پدر بزرگوار و مادر مهربان و دلسوزم،

برادر ارجمندم،

همسر فهیم، صبور و فداکارم

و دو نور دیده ام مریم و مه آرا.

نگارنده در این پژوهش مرهون زحمات و راهنمایی های ارزنده استاد ارجمند جناب آقای دکتر شهرام یوسفی فر است که با قبول زحمت، راهنمایی این پژوهش را بر عهده گرفتند و در این زمینه از هیچ کوششی دریغ نداشتند، همچنین نگارنده در این پژوهش از مشاورت استاد بزرگوار جناب آقای دکتر ناصر تکمیل همایون بهره های فراوان برده است، به ویژه شکیبایی ایشان در مطالعه دقیق متن پژوهش ستودنی و مایه امتنان بسیار است. نیز داوری عالمانه و مدققانه استاد گرامی جناب آقای دکتر وجیه الله احمدی بر این پژوهش مایه سپاس و امتنان فراوان است، بی گمان نظرات ایشان بر قدر و ارزش این اثر می افزاید. نیز برخورد لازم می داند از تمام اساتید بزرگواری که از محضرشان درس ها و نکته ها آموخته، قدردانی کند. به ویژه زحمات و کوشش های استاد گرامی سرکارخانم دکتر پروین ترکمنی آذر را سپاس می گوید. همچنین نگارنده بر خود فرض می داند که از محضر استاد بزرگوار جناب آقای جعفر خمami زاده که در جلسه ای حضوری، با بردباری نظرات نگارنده را استماع فرمودند و نکات ارزنده ای را یادآور شدند، قدردانی کند.

همچنین نگارنده تشکرات صمیمانه و سپاس فروتنانه خود را تقدیم می دارد به دوست و همکلاسی گرامی سرکار خانم فریبا کاظم نیا که یاری رساندند، سرکار خانم رقیه رزم آرا که زحمت تایپ پایان نامه را برعهده گرفتند، دوست گرامی جناب آقای وهاب امیررضایی، کارمندان محترم کتابخانه پژوهشگاه، کتابخانه مجلس شورای ملی، مرکز اسناد و کتابخانه ملی، مرکز مطالعات تاریخ معاصر، کتابخانه ملی رشت، کتابخانه عمومی تالش و همه عزیزانی که به نحوی مرا در این راه یاری رساندند.

صفحه	فهرست مطالب
۱	چکیده .....
۲	کلیات و مبانی تحقیق .....
۳	مقدمه .....
۵	طرح موضوع تحقیق .....
۵	بیان مسئله .....
۵	سؤالات اصلی تحقیق .....
۶	فرضیه ها .....
۶	ضرورت های انجام تحقیق .....
۶	اهداف تحقیق .....
۷	روش تحقیق .....
۷	تعریف مفاهیم .....
۷	نهاد .....
۸	نهاد تعلیم و تربیت .....
۸	آموزش (تعلیم) .....
۸	پرورش (تربیت) .....
۹	سازمان .....
۹	مدرسه .....
۹	نظام آموزش و پرورش .....
۹	فرهنگ .....
۱۰	پیشینه تحقیق .....
۱۲	قلمرو زمانی و مکانی تحقیق .....
۱۲	شناخت و نقد منابع .....
۱۲	الف- کتب تاریخی .....

شکل گیری نهادهای آموزشی نوین در گیلان

- ب- مقالات ۱۵
- ج- نشریات ۱۷
- د- روزنامه ها ۱۸
- ه- اسناد و احصائیه ها ۱۹
- مراکز یا سازمانهای پژوهشی مراجعه شده ۲۰
- موانع و مشکلات فراروی تحقیق حاضر ۲۱

فصل اول: آموزش سنتی و شکل گیری نظام نوین آموزشی در ایران

۱. سازمانهای آموزشی در ایران دوره اسلامی ۲۳
۲. آموزش سنتی در دوره قاجاریه ۲۴
- الف- مدارس دینی ۲۴
- ب- مکتب خانه ۲۵
- ب-۱- کالبد فیزیکی و فضای آموزشی مکتب خانه ها ۲۵
- ب-۲- مواد آموزشی مکتب خانه ها ۲۶
- ب-۳- شیوه و کیفیت آموزشی ۲۶
۳. زمینه های شکل گیری نظام جدید آموزشی در ایران ۲۸
- الف- بحران در آموزش سنتی ۲۹
- ب- آشنایی با مظاهر فرهنگی و تمدنی مغرب زمین ۳۱
- ب-۱- دارالفنون ۳۱
- ب-۲- مدرسه رشديه ۳۲
- نتیجه ۳۴

فصل دوم: جغرافیای تاریخی سرزمین گیلان در دوره قاجاریه

- الف- موقعیت جغرافیایی گیلان ۳۷
- ب- موقعیت انسانی گیلان ۳۸
- ج- موقعیت فرهنگی گیلان ۳۹
- د- موقعیت اقتصادی گیلان ۴۰

شکل گیری نهادهای آموزشی نوین در گیلان

- ه- اوضاع سیاسی-اجتماعی گیلان ۴۰
۱. گیلان قبل از مشروطه ۴۰
۲. گیلان پس از مشروطه ۴۲
- ۱-۲- نقش گیلان در جنبش مشروطیت ۴۲
- ۲-۲- حضور و نفوذ روس ها و انگلیسی ها در گیلان و پی آمدهای ناشی از آن ۴۴
- ۲-۳- نهضت جنگل ۴۵
- نتیجه ۴۶

فصل سوم بانیان و پیشگامان؛ مجاری آشنایی با تجربیات جدید آموزشی

- الف- بانیان و پیشگامان مدارس جدید گیلان؛ اهداف و انگیزه ها ۴۸
۱. بانیان و پیشگامان مدارس «ذکور» گیلان ۴۸
۲. بانیان و پیشگامان مدارس «اناث» گیلان ۵۱
۳. اهداف و انگیزه های بانیان و پیشگامان ۵۲
- ب- مجاری آشنایی گیلانیان با تجربیات جدید آموزشی ۵۴
۱. تأثیرپذیری از تهران ۵۴
- ۱-۱- دارالفنون و تأثیرات فرهنگی آن ۵۵
- ۱-۲- تشکیل وزارت علوم و تأثیرات فرهنگی آن ۵۵
- ۱-۳- پادشاهی مظفرالدین شاه و صدارت امین الدوله ۵۶
- ۱-۴- تشکیل انجمن معارف ۵۷
۲. تأثیرپذیری از تبریز ۵۸
- ۲-۱- نقش تبریزیان مقیم گیلان در انقلاب مشروطه گیلان ۶۰
- ۲-۲- تأثیر تبریزیان ساکن گیلان بر تحولات فرهنگی و معارفی این سرزمین ۶۰
۳. تأثیرپذیری از روسیه و قفقاز ۶۲
- ۳-۱- نقش مجاهدین سوسیال دموکرات در تحولات سیاسی و اجتماعی گیلان ۶۳
- ۳-۲- تأثیر روسیه و قفقاز بر تحولات فرهنگی و معارفی گیلان ۶۴
۴. دیگر مجاری آشنایی گیلانیان با تجربیات جدید آموزشی ۶۶
- ۴-۱- مدارس ارامنه ۶۷

شکل گیری نهادهای آموزشی نوین در گیلان

- ۶۷ ..... ۴-۲- مدارس آمریکایی
- ۶۸ ..... ۴-۳- مدرسه یونانیها
- ۶۸ ..... ۴-۴- تأثیر فرانسه در شکل گیری نهادهای آموزشی نوین گیلان
- ۷۰ ..... نتیجه

فصل چهارم مراحل و چگونگی استقرار مدارس جدید در گیلان

- ۷۲ ..... ۱. مراحل استقرار مدارس جدید در گیلان
- ۷۲ ..... الف- قبل از مشروطیت
- ۷۲ ..... ۱. آموزش سنتی و نا کارآمدی نظام تعلیم و تربیت آن
- ۷۴ ..... ۲. نخستین مدرسه جدید گیلان
- ۷۴ ..... ۳. رشت؛ پایگاه نشو و نمای مدارس جدید گیلان
- ۷۵ ..... مدرسه مبارکه شرافت مظفریه رشت
- ۷۶ ..... مدرسه وطن
- ۷۶ ..... مدرسه مجدییه
- ۷۶ ..... مدرسه اسلام
- ۷۷ ..... مدرسه تمدن
- ۷۷ ..... مدرسه سعادت
- ۷۷ ..... مدرسه اتفاق
- ۷۷ ..... مدرسه اقبال
- ۷۷ ..... مدرسه شرف
- ۷۷ ..... ۴. انزلی؛ دومین پایگاه نشو و نمای مدارس جدید گیلان
- ۷۸ ..... مدرسه محمدیه
- ۷۸ ..... مدرسه مبارکه عضدییه
- ۷۸ ..... ۵. مدارس خارجی
- ۷۸ ..... مدارس آرامنه
- ۷۹ ..... مدارس آمریکایی
- ۷۹ ..... مدارس روسها

شکل گیری نهادهای آموزشی نوین در گیلان

- دیگر مدارس خارجی ۸۰
- ب- مدارس گیلان از پیروزی انقلاب مشروطیت تا سال ۱۲۹۸ ش ۸۰
۱. مدارس جدید رشت ۸۰
- مدرسه رشدیه رشت ۸۰
- مدرسه اخوت ۸۱
- مدرسه فلاح رشت ۸۲
- مدرسه شمس ۸۲
- مدرسه اتحاد ۸۲
- مدرسه دخترانه شمسیه ۸۲
- مدرسه مبارکه سعادت ۸۳
- مدرسه محمدیه ۸۳
- مدرسه فرهنگ ۸۳
- مدرسه مبارکه اسلامیه ۸۳
- مدرسه اتحادیه ۸۴
- مدرسه بنات اسلامی ۸۴
- مدرسه قآنی ۸۴
- مدرسه شرق ۸۵
- مدرسه فردوسی ۸۵
- مدرسه اسلامی ۸۵
- دبستان احمدی ۸۵
- مدرسه آذر میدخت ۸۶
- مدرسه توکل ۸۶
- مدرسه محمدیه ۸۶
- دارالایتام ۸۶
- مدرسه متوسط احمدیه ۸۶
- مدرسه سعادت نسوان ۸۷

شکل گیری نهادهای آموزشی نوین در گیلان

- ۸۷ ..... مدرسه بنات سمعی
- ۸۷ ..... مدرسه بنات النجم
- ۸۷ ..... مدرسه حیات جاوید
- ۸۷ ..... مدرسه ترقی
- ۸۸ ..... مدرسه پیربازار
- ۸۸ ..... مدرسه ویشکا- آج بیشه
- ۸۸ ..... ۲. مدارس انزلی
- ۸۸ ..... مدرسه رشديه
- ۸۹ ..... مدرسه علمیه
- ۸۹ ..... مدرسه شمس
- ۸۹ ..... ۳. مدارس لاهیجان
- ۸۹ ..... مدرسه حقیقت
- ۸۹ ..... مدرسه مبارکه ایتم
- ۹۰ ..... ۴. مدارس لنگرود
- ۹۰ ..... مدرسه فتحیه
- ۹۰ ..... مدرسه سعادت
- ۹۰ ..... مدرسه دانش
- ۹۰ ..... مدرسه حشمتیه
- ۹۰ ..... ۵. دیگر مدارس گیلان
- ۹۰ ..... مدرسه دهقان شلمان
- ۹۰ ..... مدرسه احمدیه رودسر
- ۹۰ ..... مدرسه اسلامیة ماسوله
- ۹۰ ..... ۶. مدارس دوره نهضت جنگل
- ۹۱ ..... ج- مدارس گیلان از ۱۲۹۸ش تا ۱۳۰۴ش
- ۹۲ ..... ۱. ریاست معارفی میرزا عیسی خان صدیق (صدیق اعلم) و اقدامات معارفی وی
- ۹۹ ..... ۲. مدارس گیلان در دوران انقلاب

شکل گیری نهادهای آموزشی نوین در گیلان

- ۱۰۱ ..... ۳. مدارس گیلان در سال ۱۳۰۱ش
- ۱۰۳ ..... ۴. مدارس گیلان در سال ۱۳۰۲ش
- ۱۰۳ ..... ۵. ریاست معارفی میرزا تقی خان طائر (آمار مدارس گیلان در سالهای ۱۳۰۳ و ۱۳۰۴)
- ۱۱۱ ..... ۲. عوامل مؤثر در شکل گیری مدارس جدید گیلان
- ۱۱۱ ..... ۲-۱- عوالم منطقه ای
- ۱۱۱ ..... ۲-۱-۱- موقعیت جغرافیایی
- ۱۱۱ ..... ۲-۱-۲- موقعیت اقتصادی و معیشتی
- ۱۱۳ ..... ۲-۱-۳- نقش انجمن های سیاسی و فرهنگی در شکل گیری و گسترش مدارس جدید
- ۱۱۳ ..... انجمن ملی
- ۱۱۴ ..... انجمن معارف
- ۱۱۵ ..... هیأت امید ترقی
- ۱۱۵ ..... جمعیت فرهنگ
- ۱۱۵ ..... انجمن خیریه
- ۱۱۶ ..... انجمن محمدیه
- ۱۱۶ ..... مجمع اخوت
- ۱۱۶ ..... ۲-۱-۴- نقش حامیان مردمی و حکومتی در برپایی و گسترش مدارس جدید گیلان
- ۱۱۸ ..... ۲-۱-۵- نقش نهضت جنگل در برپایی و گسترش مدارس جدید گیلان
- ۱۱۹ ..... ۲-۲- عوالم فرامنطقه ای مؤثر در برپایی و گسترش مدارس جدید گیلان
- ۱۱۹ ..... ۲-۲-۱- انقلاب مشروطیت
- ۱۲۰ ..... ۲-۲-۲- مشروطه خواهان و مدارس جدید
- ۱۲۱ ..... ۲-۲-۳- وزارت علوم و تحولات آن
- ۱۲۳ ..... ۲-۲-۴- رؤسای معارف گیلان
- ۱۲۳ ..... ۳. موانع برپایی و گسترش مدارس جدید در گیلان
- ۱۲۳ ..... ۳-۱- منطقه ای
- ۱۲۳ ..... ۳-۱-۱- شیوه حکومت استبدادی حکمرانان اعزامی
- ۱۲۵ ..... ۳-۱-۲- مشکلات و نارسائی های اقتصادی

شکل گیری نهادهای آموزشی نوین در گیلان

- ۱۲۶ ..... ۳-۱-۳- پراکندگی و نحوه استقرار جمعیت
- ۱۲۷ ..... ۳-۱-۴- ایستادگی و مقاومت نظام آموزشی سنتی و گروههای طرفدار آن
- ۱۲۹ ..... ۳-۱-۵- وقوع حوادث سیاسی و اجتماعی
- ۱۳۱ ..... ۳-۱-۶- کمبودها در زمینه نیروی انسانی، اماکن و امکانات آموزشی
- ۱۳۲ ..... ۳-۱-۷- اختلافات و درگیری های برخی از بانیان، مدیران و اعضاء مدارس ملی
- ۱۳۲ ..... ۳-۲- موانع فرامنطقه ای
- ۱۳۳ ..... نتیجه

فصل پنجم: کارکردهای مدارس جدید گیلان

- ۱۳۷ ..... ۱. ویژگی های مدارس جدید گیلان
- ۱۳۷ ..... الف- کالبد فیزیکی و فضای آموزشی
- ۱۳۸ ..... ب- مواد آموزشی در مدارس جدید گیلان
- ۱۴۱ ..... ج- شیوه و کیفیت آموزشی در مدارس جدید گیلان
- ۱۴۴ ..... ۲. کارکردهای مدارس جدید گیلان
- ۱۴۴ ..... الف- کارکرد آموزشی
- ۱۴۶ ..... ب- کارکرد فرهنگی
- ۱۴۷ ..... ج- کارکرد سیاسی
- ۱۵۰ ..... د- کارکرد اجتماعی
- ۱۵۲ ..... نتیجه
- ۱۵۳ ..... نتیجه گیری پایانی

پیوست ها

پیوست (۱) برخی از بانیان و پیشگامان مدارس جدید گیلان

- ۱۵۷ ..... ۱. میرزا علی آقا حبیبی (ناظم)
- ۱۵۸ ..... ۲. شیخ علی طالقانی (تنها)
- ۱۵۸ ..... ۳. میرزا اسماعیل پور رسول

شکل گیری نهادهای آموزشی نوین در گیلان

پیوست شماره (۲) تصاویر و اسناد

- ۱۶۰ ..... مکتب خانه در رشت
- ۱۶۱ ..... مکتب خانه و فلک کردن شاگرد
- ۱۶۲ ..... افتتاح نخستین مدرسه جدید رشت (دارالتعلیم) -۱۳۱۴هـ.ق.
- ۱۶۳ ..... مدرسه مظفریه شرافت رشت
- ۱۶۴ ..... مدرسه شمس رشت
- ۱۶۵ ..... معلمین و شاگردان مدرسه مجدیه در سال ۱۳۲۲هـ.ق.
- ۱۶۶ ..... ساختمان مدرسه متوسطه روسی (اشکودا) در بندر انزلی
- ۱۶۷ ..... مدرسه متوسطه دولتی رشت در سال ۱۲۹۸هـ.ش.
- ۱۶۸ ..... مدرسه اتحاد ایرانیان در باکو (تأسیس سال ۱۳۲۲هـ.ق.)
- ۱۶۹ ..... حاج میرزا حسن خان تبریزی (رشدیه) از جمله بانیان مدارس جدید در گیلان
- ۱۷۰ ..... شیخ علی طالقانی (تنها) یکی از بانیان مدارس جدید در گیلان
- ۱۷۱ ..... میرزا علی حبیبی (ناظم) از بانیان مدارس نوین گیلان
- ۱۷۲ ..... میرزا اسماعیل پور رسول از بانیان مدارس نوین گیلان
- ۱۷۳ ..... میرزا غلامرضا صنیعی تهرانی مؤسس و مدیر مدرسه اسلامی رشت
- ۱۷۴ ..... گریگور یقیکیان از بانیان مدارس نوین انزلی
- ۱۷۵ ..... حسین روحی نیکروان از فعالان فرهنگی و معارفی گیلان دوره قاجاریه
- ۱۷۶ ..... حسین جودت از فعالان عرصه فرهنگی و معارفی گیلان و نهضت جنگل
- ۱۷۷ ..... نقشه گیلان اواخر قاجاریه
- ۱۷۸ ..... احصائیه مدارس گیلان در ماههای جدی و دلو (۱۲۹۸ش)
- ۱۷۹ ..... احصائیه مدارس گیلان در ماه حوت ۱۲۹۸ش
- ۱۸۰ ..... اعلان اداره معارف گیلان در خصوص تأسیس مدرسه متوسطه دولتی رشت
- ۱۸۱ ..... احصائیه مدارس گیلان در دوران انقلاب
- ۱۸۲ ..... حکم انتصاب عیسی صدیق به ریاست معارف گیلان
- ۱۸۳ ..... احصائیه مدارس گیلان در آخر ماه حمل ۱۳۰۱ش
- ۱۸۴ ..... اعلان اداره معارف گیلان در ۱۰ جوزای ۱۳۰۱ش

شکل گیری نهادهای آموزشی نوین در گیلان

- ۱۸۵ ..... احصائیه مدرسه گیلان در ماه جوزای ۱۳۰۱ و ۱۳۰۲ هـ.ش
- ۱۸۶ ..... احصائیه قرائت خانه های گیلان در سال ۱۳۰۳ ش
- ۱۸۷ ..... خلاصه عواید و مخارج مدارس گیلان در سال ۱۳۰۳ ش
- ۱۸۸ ..... احصائیه مدارس گیلان در ۱۹ حوت ۱۳۰۳ ش
- ۱۸۹ ..... احصائیه کامل مدارس گیلان در سال ۱۳۰۳ ش
- ..... احصائیه محصلان ذکور مدارس گیلان که در سال ۱۳۰۳ ش موفق
۱۹۰ ..... به اخذ تصدیق نامه ششم ابتدائی شده اند
- ..... احصائیه محصلان اناث مدارس گیلان که در سال ۱۳۰۳ ش موفق
۱۹۱ ..... به اخذ تصدیق نامه ششم ابتدائی شده اند
- ۱۹۲ ..... احصائیه مدارس گیلان در مهر ماه ۱۳۰۴ هـ.ش
- ۱۹۳ ..... احصائیه کامل مدارس گیلان در ماه آبان سال ۱۳۰۴ هـ.ش
- ۱۹۴ ..... احصائیه مدارس گیلان در سالهای ۱۳۰۲، ۱۳۰۳، ۱۳۰۴ هـ.ش
- ۱۹۵ ..... احصائیه مدارس گیلان در ماه جوزای سال ۱۳۰۳ و ۱۳۰۴ هـ.ش
- ..... تقسیمات حوزه های معارفی گیلان، تعداد کل جمعیت ساکن گیلان
و اطفال متقاضی تحصیل در مدارس جدید (۱۳۰۴ ش)
- ۱۹۶ ..... نقشه پراکندگی مدارس جدید گیلان در سال ۱۳۰۳ ش
- ۱۹۷ ..... تصدیق نامه ششم ابتدائی در سال ۱۳۰۵ هـ.ش
- ۱۹۸ ..... منابع و مأخذ
- ۱۹۹ .....

چکیده

سرزمین گیلان از روزگاران گذشته تا کنون از ایالت های مهم ایران محسوب می شده و از جنبه های گوناگون حائز اهمیت بوده است، از قبیل: موقعیت جغرافیایی و طبیعی خاص، بروز تحولات متعدد سیاسی و حوادث تاریخی، جنبش های سیاسی- اجتماعی، شکل گیری حکومت های محلی متعدد، جاذبه های طبیعی، سیاحتی و غیره. علاوه بر این ویژگی ها - که هر کدام مقوله ای قابل بررسی می باشند- یکی از تحولات مهم گیلان در دوره قاجاریه، پیدایش و گسترش مدارس نوین به عنوان ساختار نوین آموزش و پرورش است که تحت تأثیر الگوها، مجاری و مؤلفه های مختلف منطقه ای (متأثر از موقعیت اقتصادی، فرهنگی و ارتباطی خاص منطقه) و فرامنطقه ای (بازتابی از تغییرات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی کل جامعه ایران در برخورد با عناصر فرهنگی و تمدن مغرب زمین) به وقوع پیوسته است. جریانی که پس از استقرار و گسترش نسبی، افزون بر تحول نظام آموزشی، با ساز و کارها و رویکردهای نوین خود، در رشد فکری و علمی و عملی، افزایش آگاهی سیاسی، اجتماعی و تقویت بنیادهای مشارکت های سیاسی، اجتماعی و فرهنگی در نسل جوان و سایر گروههای اجتماعی و نیز زدوده شدن برخی آسیب های فردی و اجتماعی و پرورش فضایل اخلاقی در جامعه آن روز گیلان، نقش سازنده ای داشته است. از این رو در تحقیق حاضر، جریان پیدایش و استقرار نظام نوین آموزشی گیلان به عنوان پیشینه فرهنگی و معارفی منطقه؛ در راستای مطالعه و بازکاوی نخستین تجربیات بانیان و پیشگامان در برنامه ریزی های آموزشی و مدیریت فرهنگی و نیز امکان بهره برداری از این تجربیات در برنامه ریزی های جدید آموزشی و پرورشی، به شیوه توصیفی- تحلیلی و آسیب شناسانه- شناسایی نقایص، آسیب ها و اشکالاتی که فراروی گسترش کمی و کیفی مدارس جدید بوده است- براساس اسناد و منابع معتبر تاریخی، مورد بررسی و پژوهش قرار گرفته است.

مقدمه

انسان اساساً موجودی اجتماعی است، و به تنهایی قادر به برآوردن نیازهای متنوع خود نیست. با شکل‌گیری و گسترش جوامع بشری و رخ نمودن نیازهای مختلف، نهادهای متعددی شکل گرفت که با گذشت زمان و به صورت تدریجی تکوین یافتند. یکی از این نهادها، «نهاد تعلیم و تربیت» است که قدمتی برابر با حیات آدمی دارد و از همان آغاز به شکل رسمی و غیر رسمی فرآیند تعلیم و تربیت افراد جامعه را بر عهده داشته است.

نهاد تعلیم و تربیت در انتقال تجارب و اندوخته‌های مادی و معنوی جوامع عامل اصلی به شمار می‌رود و طی این فرآیند و با ثبت، ضبط و انتقال دستاوردهای علمی و فنی و نیز با پاسداشت و حراست از میراث‌های فرهنگی، موجبات تقویت هویت فرهنگی یک قوم یا ملت فراهم می‌شود. به تعبیر دیگر این نهاد با انتقال مجموعه باورها، ارزش‌ها، رفتارها، دانش‌ها و مهارت‌های مختلف، با استفاده از ساز و کارهای مناسب، استمرار و بقای جوامع را ممکن می‌سازد. از این رو، برخی آموزش و پرورش را عامل تحول و پیشرفت جامعه دانسته‌اند که نتایجی چون رفاه و سعادت فردی را در پی دارد. دامنه تاثیر آموزش و پرورش چنان گسترده است که می‌توان از این طریق، افرادی آگاه به مسئولیت‌های اجتماعی تربیت کرد و مبانی دموکراسی و مردم‌سالاری را قوت بخشید.^۱ تاثیرات این نهاد به موارد پیش گفته منحصر و محدود نیست و شامل انتقال فرهنگ، جامعه‌پذیری، نوآوری و تغییر، یگانگی اجتماعی و رشد شخصی نیز می‌شود.^۲

نهاد تعلیم و تربیت در جوامع اولیه بشری که از ساختارهای ابتدایی برخوردار بودند، ساختاری ساده و ابتدایی داشت ولی با گذشت زمان و افزایش پیچیدگی جوامع، این نهاد نیز متحول شد و جنبه آگاهانه،

۱. علاقمند، علی: جامعه‌شناسی آموزش و پرورش، تهران، انتشارات فروردین، ۱۳۷۱، صص ۲۹-۳۰.

۲. قرائی مقدم، امان: جامعه‌شناسی آموزش و پرورش، تهران، انتشارات فروردین، ۱۳۷۵، صص ۱۲۱-۱۲۲.

۳. همان: ص ۳۴.

۴. علاقمند: جامعه‌شناسی آموزش و پرورش، صص ۲۲-۲۷.

قاعده مند و نظام مندی به خود گرفت. به عنوان مثال، به دنبال رنسانس و جنبش های مذهبی، علمی و صنعتی، چهره قرون وسطایی اروپا تغییر یافت و در مسیر ترقی و تحول گام نهاد و ضمن تغییر نهادهای کهن، نهاد تعلیم و تربیت نیز همگام با رشد تفکر علمی جدید، تحولات جدیدی را تجربه کرد، به طوری که از اواخر قرن هفدهم میلادی متفکران و دانشمندان اروپایی در تحلیل تحولات به وجود آمده و لزوم ایجاد تغییر در اهداف و نگرش های نهاد مذکور برای برآورده ساختن انتظارات تعلیم و تربیتی جامعه نوین، به نظریه پردازی در این زمینه پرداختند. پی گیری این تلاش ها در قرون ۱۸ و ۱۹ منجر به شکل گیری نظام نوین آموزش و پرورش جهان در اوایل قرن ۲۰م شد، که هنوز هم تحت تاثیر عوامل مختلف تحول و تکوین این نهاد همچنان ادامه دارد.

در قرن نوزدهم میلادی و به دنبال اوج گیری رقابت های استعماری، ایران نیز به دلیل موقع خاص جغرافیایی، سیاسی و اقتصادی، مورد توجه کشورهای معظم اروپایی چون، روسیه تزاری، بریتانیا و فرانسه قرار گرفت و در نتیجه رجال و شماری از مردم عصر قاجار با عناصر و مؤلفه های فرهنگی و تمدنی مغرب زمین آشنایی یافتند. فرهنگ و تمدن غرب با عملکرد دوگانه خود، دنیا را تحت تاثیر قرار داد که یکی از اثرات آن در ایجاد تغییر و تحول در نظام تعلیم و تربیت رخ نمود. در آن زمان نظام تعلیم و تربیت در ایران به رغم پیشینه مترقی خود، فرسوده شده بود و فرآیند تعلیم و تربیت فاقد جنبه های نو و نگرش های جدید بود، از این رو قادر به پاسخ گویی به نیازهای آموزشی و فرهنگی جدید نبود. لذا آن دسته از افراد که در صدد چاره جویی برای جبران عقب ماندگی های کشور در برابر پیشرفت های جدید برآمده بودند، با انتقاد گسترده از آن نظام، می کوشیدند راه را برای شکل گیری و گسترش مدارس نوین هموار سازند. تأسیس دارالفنون توسط میرزا تقی خان امیر کبیر صدراعظم معروف ناصرالدین شاه نخستین گام در این زمینه بود که با گسترش موج برپایی مدارس نوین ادامه یافت؛ نهاد تعلیم و تربیت جدید، تحقق اهدافی چون: آموزش علمی، فنی و اخلاقی محصلان، اجتماعی کردن نوجوانان و جوانان، آموزش شیوه های مشارکت اجتماعی و تربیت نسل جدید برای اشتغال در بخش های مختلف حکومت را عهده دار شد. نقش و اهمیت نهاد تعلیم و تربیت نوین در عصر کنونی با ایجاد همراهی و همگامی با تحولات علمی، فن آوری و توسعه پایدار و همه جانبه کشور، بیش از پیش رخ می نماید.

منطقه گیلان به عنوان یکی از ایالت های مهم ایران از یک سو تحت تاثیر تحولات کلان کشور و از سوی دیگر متأثر از شرایط سیاسی، اجتماعی، اقتصادی و فرهنگی خاص خود بود و هم سو با رشد و توسعه متوازن کل کشور، تغییرات و تحولات عدیده ای را متحمل شد. یکی از ابعاد مهم این تحولات، تغییر در نظام آموزش سنتی بود که در پاسخ گویی به نیازمندی های علمی و آموزشی منطقه ناکارآمد و

ناتوان بود. لذا از دید پیشگامان عرصه فرهنگ در گیلان، تحول در نظام تعلیم و تربیت این منطقه و برپایی مدارس نوین، اجتناب‌ناپذیر می‌نمود.

- طرح موضوع تحقیق

بیان مسأله

پیدایش و گسترش مدارس جدید در منطقه گیلان به عنوان شکل نوین آموزش و پرورش، بازتاب تغییرات سیاسی-اجتماعی و فرهنگی جامعه ایران در دوره قاجاریه به شمار می‌رود. پیشگامان تأسیس مدارس نوین به عنوان بخشی از فعالان و کوشندگان زمانه، برای زدودن مظاهر عقب‌ماندگی علمی و فرهنگی کشور و نیز حل مشکلات و آسیب‌های فردی و اجتماعی جامعه، چاره‌ها را در ایجاد ساختار آموزشی و پرورش نوین می‌دیدند که افزون بر زمینه‌سازی پیشرفت علمی و فرهنگی کشور از طریق استفاده از شیوه‌ها و دستاوردهای آموزشی نوین، می‌توانست در جهت تربیت مدنی و تقویت بنیادهای مشارکت‌جویانه اجتماعی در نسل جوان کشور، و همچنین زدودن آسیب‌های اخلاقی موجود در نظام سیاسی دوره قاجاریه و پرورش فضایل اخلاقی در فرزندان این کشور موثر باشد. منطقه گیلان بنا به موقعیت جغرافیایی خاص خود از مجاری مختلفی با الگوها و شیوه‌های برپاسازی مدارس نوین آشنایی یافت و نیز شرایط اقتصادی، اجتماعی و فرهنگی این منطقه روند پیدایش و شکل‌گیری آموزش و پرورش جدید در این منطقه را با سایر مناطق کشور متفاوت ساخت. از این رو در پژوهش حاضر سعی بر آن است که با بررسی چگونگی پیدایش و استقرار نظام نوین آموزشی در گیلان به عنوان یک منطقه از جامعه ایران در دوره قاجار، روند شکل‌گیری نظام تعلیم و تربیت جدید و نیز تأثیرگذاری عوامل و مؤلفه‌های فرهنگی، اجتماعی و اقتصادی ویژه منطقه گیلان در روند پیدایش این نهاد مورد مطالعه قرار گیرد.

سوالات اصلی تحقیق

۱. مجاری اصلی آشنایی مردم گیلان با تجربه‌های نخستین در برپایی مدارس نوین، کدام بودند؟
۲. مراحل و چگونگی استقرار نظام نوین آموزش و پرورش در منطقه گیلان چگونه بود؟
۳. کارکردهای فرهنگی، اجتماعی و سیاسی مدارس نوین در گیلان چه بوده است؟

فرضیه ها

۱. بنا به موقعیت جغرافیایی گیلان، مجاری اصلی آشنایی مردم این منطقه با مظاهر فرهنگی جدید از طریق یکی از این سه منطقه اصلی بود: تهران (به عنوان مرکز سیاسی و مدرنیسم کشور)، تبریز (به عنوان شهری با روابط گسترده با خارج از کشور) و روسیه، بادکوبه و قفقاز (به عنوان کشور یا مناطق همجوار)، که بنا به تفاوت های فرهنگی - اجتماعی هر یک از موارد مذکور، در چگونگی عملکرد پیشگامان متأثر از هر یک از سه حوزه فوق الذکر، تفاوت هایی رخ می نمود.
۲. مراحل و چگونگی استقرار مدارس نوین در گیلان از سویی تابع تغییرات کلان سیاسی - اجتماعی کشور چون: انقلاب مشروطیت و پیشرفت جریانات ناشی از آن و از دیگر سو تحت تأثیر حوادث و جریانات سیاسی، اجتماعی و فرهنگی، از قبیل مشروطه گیلان، سلطه روس ها، نهضت جنگل و ... بود که در سطح منطقه گیلان رخ می داد.
۳. کارکردهای مدارس نوین در گیلان بر عملکردهای اجتماعی (آموزش مؤلفه های جدید زندگی) و مفاهیم و عناصر فکری تأکید داشت که ضمن دور ساختن نسل های کشور از آسیب ها و عوارض ناشی از وجود نظام استبدادی قاجاریه، می کوشید با تربیت افرادی آگاه به مسئولیت های اجتماعی و تقویت حس مشارکت جویانه آنها در مسائل مدنی، مبنایی برای استقرار دموکراسی در کشور باشد.

ضرورت های انجام تحقیق

۱. فقدان مطالعات تاریخی با رویکرد آسیب شناسانه به نهادهای جدید فرهنگی در دوره مشروطیت و پس از آن در ایالت گیلان.
۲. ضرورت بازشناسی و ارزیابی تجربه پیدایش و استقرار نظام نوین آموزش و پرورش در گیلان و شناسایی و تحلیل عوامل و مؤلفه های اصلی دست اندرکار این روند، به منظور استفاده از تجربیات بانیان و پیشگامان و نیز تقویت عوامل و مؤلفه های مؤثر در این زمینه.

اهداف تحقیق

۱. پیشینه شناسی نهادهای فرهنگی در گیلان و غنا بخشیدن به ابعاد فرهنگی نهاد آموزش و پرورش در گیلان.
۲. باز کاوی تجربیات برنامه ریزی، اجرای برنامه ها و مدیریت فرهنگی در منطقه و ارزیابی امکان بهره برداری از تجربیات پیشین در برنامه ریزی های جدید.

۳. شناسایی نقایص، آسیب ها و اشکالاتی که در جریان تجربه مذکور در عملکرد پیشگامان تأسیس مدارس نوین وجود داشت و نیز نقد و تحلیل تجربه پیشگامان تحولات فرهنگی منطقه به عنوان کوششی برای مطالعه در بنیان های فرهنگی منطقه گیلان، همچنین تحلیل فضای فرهنگی- اجتماعی که محصول عملکرد سازمان های نوین فرهنگی محسوب می شود.

روش تحقیق

در این پژوهش سعی بر آن است که تا حد امکان و براساس منابع موجود از قبیل: کتب تاریخی، مقالات، روزنامه ها، مجلات، اسناد، احصائیه ها، گزارش ها و سالنامه هایی که رؤسای معارف گیلان ارائه کرده اند، با دیدی نقادانه و به شیوه ای توصیفی- تحلیلی به تلاش های کوشندگان برپایی مدارس نوین در گیلان، پرداخته شود.

- تعریف مفاهیم

نهاد

به مجموعه ای از ارزش ها، هنجارها و اعتقادات سازمان یافته ای اطلاق می شود که در سیر تحول تدریجی جوامع بشری، بدون طرح و نقشه قبلی و خارج از اراده انسان ها در جهت پاسخگویی به نیازهای حیاتی بشر تشکیل شده و با گذشت زمان تحول یافته و نهادینه شده اند. نهاد به لحاظ مفهومی می تواند به دو معنای «خاص» و «عام» به کار برده شود. نهاد در مفهوم خاص - که مد نظر پژوهش حاضر است - شامل نهادهای اصلی و اساسی است که به منظور رفع نیازهای اولیه، مستمر و دائمی انسان ها، به صورت خود جوش و خارج از اراده بشر ایجاد شده است، نهادهایی چون: نهاد خانواده، حکومت، دین، تعلیم و تربیت و ... که از ویژگی هایی چون عمومیت، فناپذیری و پویایی برخوردارند در شمار نهادهای خاص جای دارند. نهاد در معنای عام به چیزی اطلاق می شود که به صورت ارادی، آگاهانه و بر اساس طرح و نقشه قبلی و برای پاسخ گویی به نیازهای ثانویه، توسط افراد جامعه انسانی ایجاد شده باشد. براساس این مفهوم تمام مؤسسات، سازمان ها و مقررات اجتماعی نهاد نامیده می شوند.

۱. قرائی مقدم: جامعه شناسی آموزش و پرورش، ص ۱۰۶.

۲. همان: صص ۱۰۳-۱۰۴.

نهاد تعلیم و تربیت

یکی از نهادهای اصلی و اساسی است که از بدو تشکیل جوامع بشری ایجاد و با گذشت زمان متحول و بر پیچیدگی آن افزوده شده است. با وجودی که در تعریف آن اتفاق نظر وجود ندارد، اما همگان بر نقش «اجتماعی کردن افراد جامعه بشری» توسط این نهاد، تأکید دارند، از این رو برخی تعلیم و تربیت را، «اجتماعی کردن روشمند نسل جوان»^۱ تعریف کرده اند. اما عمومی ترین تعریفی که از آن ارائه شده دلالت بر پرورش نسل جوان از طریق تعلیم فکری و اخلاقی، رشد شخصیت و توانائی های ذهنی خاصه از راه تأمین آموزش منظم دارد.^۲ بعضی هم ضمن تقسیم آن به دو بخش اعم و اخص، تعلیم و تربیت به معنای اعم را مترادف با جامعه پذیری یعنی فراگردی که از طریق آن افراد نقش ها، قواعد، روابط و به طور کلی فرهنگ جامعه خود را می آموزند، دانسته اند. اما در معنای خاص، فراگردی است که افراد در وضعیت های سازمان یافته اجتماعی در معرض آموزش منظم دانش ها، مهارت ها، رفتارها و گرایش- های خاص قرار می گیرند،^۳ تعریف کرده اند.

آموزش (تعلیم)

یکی از وظایف و اهداف نهاد تعلیم و تربیت، آموزش است. «آموزش» به فرآیندی اطلاق می شود که افراد جامعه بشری در وضعیت های از پیش تعیین شده و به صورت آگاهانه تحت آموزش منظم دانش ها، مهارت ها، رفتارها و گرایش های خاص قرار می گیرند و تعلیم می یابند. در اثر این فرآیند، تجارب و دستاوردهای علمی و فنی بشر، از نسلی به نسلی، منتقل و محافظت می شوند.

پرورش (تربیت)

این اصطلاح ناظر بر بعد دوم وظایف و اهداف نهاد تعلیم و تربیت است که طی آن فرآیند جامعه پذیری یا فرهنگ پذیری از طریق حفظ و انتقال موارث فرهنگی، تحقق می یابد. نهاد تعلیم و تربیت از طریق آموزش به تعلیم علوم و فنون می پردازد، و با پرورش، موجبات ترقی قوای روحانی و تربیت طبع انسانی به درک فضائل و ترک رذائل را فراهم می سازد. لذا این تعریف همان معنای عام نهاد تعلیم و تربیت (جامعه پذیری) را می رساند.

۱. جولوس گولد- ویلیام ل. کولب: فرهنگ علوم اجتماعی، ویراستار محمد جواد زاهدی مازندرانی؛ تهران، انتشارات مازیار، ص

۲۴۹.

۲. همانجا.

۳. علاقمند: جامعه شناسی آموزش و پرورش، ص ۹.

۴. قرائی مقدم: جامعه شناسی آموزش و پرورش، ص ۱۵.

سازمان

با وجود آنکه اصطلاح «نهاد» در معنای عام خود، بر سازمان‌ها و مؤسسات مختلف هم اطلاق می‌شود، بایستی اذعان داشت که دو اصطلاح نهاد و «سازمان» اختلاف معنایی آشکاری ندارند. چرا که سازمان‌ها و مؤسسات اجتماعی توسط انسان‌ها و اغلب به شکل آگاهانه و بر اساس برنامه‌ای از پیش تعیین شده و به منظور تحقق اهداف نهادها ایجاد شده‌اند. در تعریف سازمان چنین آمده است: «سازمان، واحدی اجتماعی است که به عمد ساخته شده است تا نیل به هدف‌های مشخص، ممکن گردد^۱». اما نکته قابل توجه در تعریف «سازمان» آن است که متناسب با تحول جوامع و به دنبال آن گسترش کارکرد نهاد، سازمان‌های وابسته نیز به منظور پاسخ‌گویی به نیازمندی‌ها جدید، متحول می‌شوند.

مدرسه

بنا بر تعریف سازمان می‌توان گفت که مدرسه یک واحد سازمان اجتماعی است که به صورت آگاهانه و در راستای تحقق اهداف آموزشی (علمی و فنی) و پرورشی (آموزش‌هنجارها و فرآیند اجتماعی شدن) نهاد تعلیم و تربیت ایجاد شده است. در ایران پیش از مشروطه معمول‌ترین شکل سازمانی نهاد تعلیم و تربیت مکتب‌خانه‌ها بودند که پس از شکل‌گیری، گسترش و استقرار کامل نظام نوین آموزش و با جایگزینی مدرسه، رو به زوال نهادند.

نظام آموزش و پرورش

مفهوم آموزش و پرورش غالباً به نهاد اجتماعی خاصی اطلاق می‌شود، اما از منظری دیگر می‌تواند ناظر بر کلیت نهاد مذکور از قبیل اهداف، وظایف، سازمان‌ها یا مؤسسات تابعه نظام آموزش و پرورش هم باشد. از این رو نظام آموزش و پرورش بر کلیت نهاد مذکور از قبیل: مؤسسات، شیوه‌ها، عناصر، اشکال و مراحل آموزش شامل ابتدائی، متوسطه، فنی و حرفه‌ای، تخصصی و عامی، دلالت می‌کند که در معنی وسیع‌تر سازوکار رسمی جامعه برای حفظ و انتقال فرهنگ را نیز شامل می‌شود.^۲

فرهنگ

تاکنون برای واژه «فرهنگ» تعاریف متعدد و گوناگونی ارائه شده است ولی صرف نظر از این تعدد و گوناگونی، اغلب این واژه، بر مجموعه باورها، آداب و رسوم، ارزش‌ها، دانش‌ها، رفتارها، دین، زبان و در مجموع میراث اجتماعی جوامع بشری اطلاق می‌شود که از نسل‌های گذشته به نسل‌های آینده انتقال

^۱. پیشین.

^۲. علاقمند: جامعه‌شناسی آموزش و پرورش، ص ۲۰.

می یابد، با این توضیح که در طی انتقال بین نسل ها، اغلب تغییر و تحولی را متحمل می شود. از آنجا که نظام تعلیم و تربیت رایج در جوامع بشری، یکی از عناصر فرهنگی جوامع انسانی به شمار می آید، لذا در پژوهش حاضر مراد از این واژه، تحول نظام آموزش سنتی ایران در دوره قاجاریه به نظام آموزش نوین، از طریق برپایی مدارس جدید است.

- پیشینه تحقیق

هر چند پیرامون موضوع حاضر بر اساس رویکردهای مورد توجه در این پژوهش، نگریسته نشده است، ولی شمار اندکی از محققان در کتاب ها و مقالات خود به پیدایش مدارس نوین گیلان اشاراتی کرده اند. در این باره می توان به موارد زیر اشاره کرد:

۱. کتاب «تاریخچه آموزش و پرورش گیلان» نوشته جعفر خمami زاده. این اثر در حقیقت تنها کتاب مستقلی است که به صورت اختصاصی به این موضوع پرداخته است. خمami زاده از فرهنگیان و فرهنگ دوستان با سابقه گیلان به شمار می آید که بر اساس خاطرات شخصی و اطلاعات جمع آوری کرده، به موضوع پرداخته است. این اثر با وجود برخورداری از ارزش های بسیار، عاری از جنبه های تحلیلی مورد نظر پژوهش حاضر است.

۲. کتاب «مدارس جدید ایران دوره قاجاریه، بنیان و پیشروان» نوشته اقبال قاسمی پویا. نویسنده بخشی از کتاب خود را به مدارس جدید گیلان اختصاص داده ولی تنها به ذکر عناوین، سال تأسیس و بنیان مدارس بسنده کرده است.

۳. «تاریخ جامع انزلی» نوشته عزیز طویلی. نویسنده بخشی از جلد دوم کتاب را به مسائل فرهنگی و شکل گیری مدارس جدید در انزلی اختصاص داده است.

۴. «تاریخ آموزش و پرورش آستارا» نوشته اشرف آقا حریری. اگر چه در دوره مورد بحث، آستارا جزء حوزه سیاسی و معارفی منطقه گیلان محسوب نمی شد، اما از آنجا که آستارا یکی از راه های مهم ارتباطی گیلان با بادکوبه و همچنین ایالت آذربایجان محسوب می شد، بررسی چگونگی شکل گیری مدارس نوین در این شهر حائز اهمیت است.

علاوه بر کتب مذکور، مقالاتی نیز به صورت مستقیم و غیر مستقیم به این موضوع پرداخته اند.

۱. فصل هفدهم از جلد سوم کتاب گیلان؛ تحت عنوان «تاریخچه آموزش و پرورش گیلان» نوشته جعفر خمami زاده، که در حقیقت تکرار مطالب کتابی به همین نام از نویسنده مذکور است.